

ԱՔՈՒ ՌԵՅՇԱՆ ԱԼ ԲԻՐՈՒՆԻՆ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԻ
ԵՎ ԱՄԱՆՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր (Keywords). *Նովյուզ, տոմարագիտություն, ծեսեր, ծիսական լոգանք, Ջամշիդ, ծիսական խարույկներ, արարման առասպել*

Պարսիկ փիլիսոփա Աբու Ռեյհան ալ Բիրունու հարուստ ժառանգության մեջ ճշգրիտ գիտությունների բնագավառում կատարված հետազոտություններից բացի տեղ են գտել նաև պատմական, կրոնագիտական և ազգագրական նյութեր: Տոների վերաբերյալ նրա հետաքրքրությունը կապված է եղել առաջին հերթին տոմարական խնդիրների հետ, այսու նա դիտարկել է մի շարք ժողովուրդների՝ արաբների, հնդիկների, պարսիկների (պարս-գրադաշտականների և մուսուլմանների), յիսիական ԱնարոԿենտպես նաև ինչ խոշոր քաղաքների տոնական համակարգերը: Պարսկական տոների մասին նա գրում է իր «Անցյալ սերունդների կոթողները»¹ հիմնարար պատմական աշխատության մեջ:

Ըստ որոշ հետազոտողների, պարսից տոների ուսումնասիրության մեջ Բիրունին հենվել է իրեն նախորդող սերնդի հեղինակների, այդ թվում՝ անվանի բանասեր Իբն Դուրեյդի «Վզնոցի գիրք» և Համգա ալ-Իսֆահանիի «Գիրք անցած և անհետացած մեծ ժողովուրդների դարաշրջանների մասին» ստեղծագործությունների վրա²: Այդուհանդերձ, ինքը՝ Բիրունին, որին բնորոշ է իր ժամանակի համար չափազանց առաջադեմ քննադատական և ճշգրիտ մեթոդաբանությունը, նշում

¹ Абу Рейбан аль Бируни, Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957.
² Тимофеев И., Бируни, Москва, 1986, с. 23.

է այլ աղբյուրներ ևս, որոնց միջև «չկան հակասություններ»․ - Զադուի իբն Շահուն, Իսֆահանի մոզպետ Խուրշիդ իբն Զիյար և Մուհամմեդ իբն Բահրամ իբն Միթյար³։

Տոների, մասնավորապես, Նովրուզ տոնի նկարագրությունն, ըստ Բիրունու, ունի երկու իրարից որոշակիորեն անջատ մոտեցում։ Առաջին մոտեցումը կապված է իր հետաքրքրության գլխավոր ոլորտի՝ տոմարագիտության հետ, այսինքն՝ Բիրունուն հուզում են տոնակատարությունների ժամկետների որոշման սկզբունքներն ու եղանակը, այդ ժամկետների պատմական փոփոխությունների և դրանց պատճառների խնդիրները։ Երկրորդ մոտեցումը ծեսերի նկարագրությունն է, դրանց առասպելական հիմնավորումները և իրական, հմայական կամ աստվածաբանական հիմքերը։ Այդ մոտեցումները հաճախ հանդես են գալիս առանձին կամ հաջորդում են միմյանց, սակայն երբեմն կարող են լինել միմյանցից անանջատ։ - Բիրունին հստակորեն ստորաբաժանում է այն սովորույթները և դրանց առասպելական հիմնավորումները, որոնք բնորոշ են փարսերի կրոնին (մազդայիզմին և զրադաշտականությանը), այնպիսիք, որոնք գալիս են անհիշելի ժամանակներից և կապված են բնապաշտության հետ, և այնպիսիք, որոնք ուշ շրջանում կապվել են իսլամի գաղափարների և հիմնական կերպարների, մասնավորապես՝ Մուհամմեդ մարգարեի հետ։ - Քաջ գիտակցելով իր այդ երկու մոտեցումների նպատակները, նա կատարում է դասակարգում․ «Տոներ, որոնց պատճառը աշխարհիկ գործերն են, և տոներ, որոնք նշվում են հավատքի գործերի պատճառով»⁴։

Այս առումով հետաքրքիր է դիտարկել Բիրունու կողմից հիշատակված Նովրուզի և առհասարակ «Ֆարվարդին» ամսվա տոների նյութը։ Տոմարագիտական տեսակետից Բիրունին ունի այն համոզմունքը, որ հնագույն Նովրուզը նշվել է այն

³ Абу Рейбан аль Бируни, նշվ. աշխ., էջ 223:

⁴ Նույն տեղում, էջ 224:

օրը, երբ արեգակը մուտք է գործել Խեցգետնի համաստեղության մեջ⁵, և տարեմուտ է համարվել ամառային արևադարձի օրը⁶: Հետագա տեղափոխությունը դեպի գարնանային օրահավասարը նա բացատրում է երկու պատճառով.

ա/ պարսիկները չունեին նահանջ տարի, իսկ 365 օրերից բաղկացած տարվա դեպքում դարերի ընթացքում տոմարը տիեզերական ժամանակից առաջ է ընկնում մի քանի ամիսներով⁷, և Ամանորի ժամկետը հետզհետե մոտենում է գարնանը, «...և այժմ լինում է այն ժամանակ, երբ որոշվում է ամբողջ տարվա բարօրությունը, այսինքն, անձրևի առաջին կաթիլի ընկնելուց մինչև ծաղիկների հայտնվելը, ծառերի ծաղկունքից մինչև պտուղների հասունանալը, կենդանիների որսի սկզբից մինչև դրանց զուգավորումը և բույսերի առաջացումից մինչև դրանց լրիվ զարգացումը: Ահա թե ինչու Նովրուզը դարձավ աշխարհի արարման և սկզբի նշումը»⁸:

⁵ Նույն տեղում, էջ 224:

⁶ Նույն տեղում, էջ 226:

⁷ Ինչպես գրում է Բիրունին, պարսկական տարին ուներ 360 օր, որին գումարվում էր ևս հինգ, այսպես կոչված «առևանգված» օր, «փանջի» կամ «անդարգահ», որոնք դրվում էին Աբան և Ազար ամիսների արանքում: Քանի որ հաշվի չէին առնում տիեզերական տարվա քառորդ օրը, ապա և չորս տարին մեկ տիեզերական արեգակնային տարին մեկ օրով հետ էր ընկնում տոմարից, իսկ 120 տարվա մեջ տարբերությունը դառնում էր մեկ ամիս, որն էլ մոգպետները ավելացնում էին տարվա վրա, և այդ տարին ունենում էր 13 ամիս: Բիրունու կարծիքով, ժամանակի մեծ կտրվածքի պատճառով այդ գործը կատարվում էր անհետևողականորեն, իսկ Հազկերտից հետո՝ առիասարակ չէր արվում: Բացի տեխնիկական խնդիրներից, կրոնական պատճառները ևս խոչընդոտ էին հանդիսանում կատարելու այդ հավելումը, մասնավորապես «զամզամայի» ժամանակ արտասանվող աղոթքների դասակարգման խնդիրը՝ «չնախատեսված» օրերի կարգի բացակայության պատճառով (այդ օրերի պահապան հրեշտակներ չկային, իսկ նրանց անունները պարտադիր էր հիշատակել աղոթքի մեջ): Այդ ամենի հետևանքով առաջացավ ճեղքվածքը հին ժամկետների հարմարեցված տոնական ծիսակարգի և տոմարի միջև: Տես՝ Абу Рейван аль Бируни, նշվ. աշխ., էջ 57-59:

⁸ Абу Рейван аль Бируни, նշվ. աշխ., էջ 224:

բ/ քաղաքական և կրոնա-ավանդական խնդիրները պահանջում էին նմանեցնել պարսկական տոմարը միջազգետքյան տոմարին, այսինքն, դարձնել այն նման Բաբելոնի տոմարին, իսկ ճշգրիտ հաշվարկի և անշարժ տոների հաստատման համար անհրաժեշտ էր ընդունել հռոմեական համակարգը՝ նահանջ տարիներով:

Նովրուզի ժամկետի հետադարձ ռեֆորմը Բիրունու հիշատակած ավանդույթը կապում է IX դ. Բաղդադի խալիֆ Ալ Մութավաքիլի հետ: Թեև խալիֆը ոչինչ չհասկացավ գիտնականների տոմարական հաշվարկներից, իսկ հավելյալ օրերը համարում էր միայն «անպարկեշտության ավելացում», այդուհանդերձ այն, որ գարնանային Նովրուզին բերքը դեռևս չէր հասնում, և գյուղացիները ամանորյա հարկը (խարջը) վճարելու համար ստիպված էին լինում պարտքեր անել, իսկ երբեմն էլ հարստահարվում և հեռանում էին հարազատ վայրերից, համոզեց նրան տեղափոխել Նովրուզն իր հին պատմական ժամկետին, որը համընկնում էր միջազգետքյան տոմարով Հագիրան (հունիս) ամսվա 17-ին: Ալ-Բուխտուրի բանաստեղծը նույնիսկ հատուկ երգ հորինեց այդ առիթով.

***Նովրուզի օրը վերադարձավ այն ժամանակին,
Որը նրա համար Արդաշիրն էր սահմանել⁹:***

Ռեֆորմը ձախողվեց Ալ Մութավաքիլի սպանության պատճառով, սակայն ավելի ուշ Ալ Մուտադիդը նորից տեղափոխեց Նովրուզը դեպի Հագիրանի 11-ը և հաստատեց չորս տարին մեկ հավելվող նահանջ տարվա օրը, բայց չտեղաշարժեց ամբողջ տոմարը, այսինքն, իր օրոք Նովրուզը պարադոքսալ կերպով նշվում էր Խորդադ ամսվա առաջին օրը, սակայն միշտ

⁹ Նույն տեղում, էջ 43-44:

միննույն տիեզերական ժամկետին՝ անկախ 365 օրերից բաղկացած ավանդական շարժական տոմարի «սողալուց»¹⁰:

Բիրունու օրոք, սակայն, Նովրուզը ինչ-ինչ պատճառներով նորից կապվել էր գարնանային ժամկետին և նշվում էր Ֆարվարդինի 1-ին, համընկնելով այն օրվա հետ, երբ Արեգակը մտնում է Խոյի համաստեղության ոլորտը¹¹: Հենվելով իր ժամանակակիցների տվյալների վրա, Բիրունին գրում է, թե պարսիկների պնդումով տարին սկսվում է արարման օրը, որը Ֆարվարդինի Հուրմուզ (Ռամիզ) օրն է, երբ Արեգակը գտնվում է երկնքի կենտրոնում, գարնանային օրահավասարի դիրքում¹²: Ինքը Բիրունին գտնում էր, որ ոչ անզեն աչքով, ոչ սարքերով այդ օրը ճշգրիտ որոշելը գրեթե հնարավոր չէ, ի տարբերություն անզեն աչքով, օրինակ, ստվերի երկարությամբ, հեշտորեն որոշվող արևադարձերի, և, հետևաբար, հաշվարկի հեշտությունն է, որ հին ժամանակներում դրդել է պարսիկներին ընդունել ամառային արևադարձն իբրև նոր տարի¹³:

Նովրուզի հիմնական ծեսերից Բիրունին հիշատակում է.

ա/ պարտադիր ծիսական լոգանքը և ջրցանություն¹⁴,

բ/ բարձունքների վրա գիշերը խարույկներ վառելը¹⁵,

գ/ ճոճանակների վրա ճոճվելը¹⁶,

դ/ սննդի և խմիչքի հատուկ կարգը, որը սահմանել են Խոսարովյանները¹⁷,

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 44-45:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 227:

¹² Նույն տեղում, էջ 59:

¹³ Նույն տեղում, էջ 226-227:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 225, 228: Ըստ Բիրունու նկարագրության, մարդիկ այդ օրը արթնանում են արևածագին և գնում են ջրանցքների և ջրամբարների մոտ: Հաճախ նրանք աման են պահում հոսող ջրի տակ և ջրում են իրենց դրանով: Համարվում է, որ դա փորձանքներից ազատում և հաջողություն է բերում, տես, *Абу Рейхан аль Бируни*, նշվ. աշխ., էջ 228-229:

¹⁵ *Абу Рейхан аль Бируни*, նշվ. աշխ., էջ 225:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 226:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 59:

ե/ հացազգիների ծիւերի ծիսական գործածումը¹⁸,
զ/ ջրանցքների նորոգումը¹⁹:

Բոլոր փոքր ու մեծ ծեսերի, ինչպես նաև տոնակատարության ժամկետի վերաբերյալ Բիրունին մեջբերում է համապատասխան առասպելական գրույցներ, որոնք պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նախախլամական ու ժողովրդական առասպելներ, իսլամական առասպելներ: Առաջիններն ունեն հիմնականում բացատրական, երկրորդները՝ ավանդույթի սրբացման, իսլամի հետ կապող բնույթ: Բացի դրանցից, Բիրունին հիշատակում է նաև որոշ բնական երևույթներ, որոնց ականատես են եղել իր ժամանակակիցները - Նովրուզի օրը:

Նովրուզի սահմանումը, ինչպես նշվեց, կապվել է արարման առասպելի հետ: Ալլահը (այստեղ ճիշտ կլինի հասկանալ Ահուրամազդան) ստիպեց մինչ այդ անշարժ տիեզերական ուլորտներին շարժվել և ստեղծեց Արեգակը, ինչի հետևանքով հնարավոր դարձավ հաշվարկել ժամանակը: Նույն օրը Բարձրյալը արարեց երկիրը և դրա վրա արքա նշանակեց Գալուսարսին: Արարեց նաև ամենայն շնչավորներին և հրեշտակներին²⁰:

Այն, թե ինչու է Նովրուզը նշվում գարնանը, երբ գալիս են ծիծեռնակները, բացատրվում է մերձավորարևելյան մշակութային շրջանակին վերաբերող առասպելով: Համաձայն դրա, Դավթի որդի Սողոմոնը մի օր կորցնում է իր հրաշալի մատանին²¹, որի հետ կորցնում է և իր իշխանությունը, բայց քառատուն օր անց մատանին վերադառնում է տիրոջ մոտ, և Սողո-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 228:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 224:

²¹ Այդ մատանու շար ուժերը կաշկանդելու ընդունակությունների մասին տես Կысчячя и одна ночь, Т. 1, Москва, 1959, «Сказка о рыбаке» (ночи 3-9).

մոնի շուրջն են հավաքվում բոլոր երկրային արքաները և թոչունները: Պարսիկներն ասացին այդժամ. «Նովրուզ ամադ», այսինքն «Նոր օր եկավ», իսկ Սողոմոնը հրամայեց քանոն տանել այն: Ճանապարհին հանդիպեց ծիծեռնակը, որը խնդրեց շրջանցել իր բույնը, որի մեջ ձվեր կային: Սողոմոնը կատարեց խնդրանքը, իսկ ծիծեռնակը որպես շնորհակալություն կտուցով ջուր բերեց և ցանեց արքայի առաջ և մորելսի ոտք նվիրեց նրան²²: Այսպիսով, առասպելը բացատրում է նաև ջրցանության և նվերներ մատուցելու սովորույթները:

Բաբելոնի տոմարի Ամանորի հետ Նովրուզի ժամանակային համընկնումի վերաբերյալ կա ևս մեկ առասպել. երբ Ջամշիդն իր համար մարտակառք սարքել տվեց, նա հենց այդ օրը առաջին անգամ նստեց դրա մեջ և, լծելով ջիններին և սատանաներին մեկ օրում տեղափոխվեց Դունբավենդ սարից Բաբելոն: Այս առասպելը բացատրում է նաև ճոճանակի վրա ճոճվելու սովորույթը, որով մարդիկ ընդօրինակում են չար ոգիներին սանձած Ջամշիդին²³:

Առհասարակ Նովրուզի առասպելաբանությունը հաճախ կապվում է Ջամշիդի հետ: Ծիսական լոգանքը և ջրցանությունը բացատրվում է հետևյալ կերպ. Ջամշիդի օրոք մարդկությունը շատացավ: Ալլահը այդժամ երկիրը երեք անգամ մեծացրեց, դրա փոխարեն կարգադրելով մարդկանց լոգանք ընդունել մեղքերից ազատվելու համար: Դա պետք էր անել ամեն տարի, որպեսզի Ալլահը ամեն փորձանքից ազատի այդ տարվա ընթացքում: Ինչպես լոգանքի, այնպես էլ ջրանցքները մաքրելու հնագույն ավանդույթը բացատրվում է Ջամշիդի գործողություններով. հենց նա է առաջինը փորել ջրանցքներ, դրանցով ջուր հոսեցրել և հրամայել լոգանք ընդունել այդ ջրով²⁴:

²² Абу Рейѳан аль Бируни, նշվ. աշխ., էջ 225:

²³ Նույն տեղում, էջ 226:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 228:

Մեկ այլ առասպելական վարկածով, մինչև Ջամշիդի գահակալությունը Իրանում երկար ժամանակ անձրև չէր տեղացել, իսկ Ջամշիդի գահին նստելու պահին առատ անձրև եկավ, և միմյանց վրա անձրևաջուր լցնելու սովորույթն այդտեղից է²⁵: Միաժամանակ տարածված էր նաև այն կարծիքը, որ ջրցանության ծեսը նվիրատվություն է ջրի հրեշտակին՝ Հարուզին²⁶:

Ծիսական խարույկներ վառելու ծեսը Բիրունին կապում է Դումա լեռան վրա Նովրուզի օրը բոցավառվող կայծակների հետ, որոնք հայտնվում են ինչպես ամպամած, այնպես էլ բաց, անամպ երկնքում: Նմանատիպ երևույթ է նկարագրում նաև Կավվագա տեղանքի վերաբերյալ, որտեղ այդ անբացատրելի լույսերը հայտնվում են միայն Նովրուզի օրը և հաջորդ օրն՝ անհետանում են²⁷: Հայտնի է նաև առասպելը, համաձայն որի՝ ավանդույթը ներդրել է դյուցազուն Հուրմուզը՝ Շապուհի որդին: Նա տոն հայտարարեց ոչ միայն Նովրուզը, այլև Ֆարվարդին ամիսն ամբողջովին, և բարձր տեղերում կրակներ տեղադրել տվեց: Պատճառն այն էր, որ կրակը տալիս է երջանկություն, մաքրում է օդը՝ այրելով քայքայվող ամեն մասնիկ, որ վարակի և փչացման աղբյուր է²⁸:

Ճոճանակի ավանդույթը Բիրունին ևս կապում է հին և որոշ չափով իսլամացած առասպելական գրույցի հետ, համաձայն որի Իբլիսը (պետք է հասկանալ Անգրո-Մայնյուն, Ահրիմանը) ոչնչացնում է սննդի և խմիչքի օգտակար, հազեցնող հատկությունները, և մարդկանց մեջ տարածվում է շատակերությունը, և խանգարում է քամուն փչել, որի հետևանքով ծառերը չորանում են: Ջամը (Ջամշիդը) գնում է դեպի հարավ, մոտենալով սատանայի բնակարանին, միառժամանակ մնում է այնտեղ, մինչև որ մարդկանց մոտ վերադառնում է հազենալու

²⁵ Նույն տեղում, էջ 229:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 228:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 225-226:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

ընդունակությունը: Երբ նա վերադառնում է, նրանից երկու արևների լույս է շողում, և կանաչում է այն ամենն, ինչ չորացել էր: Ասացին մարդիկ «Ռուզ-ի- նաու» և գարի տնկեցին ամանների մեջ: Այդ ժամանակից ավանդույթ մնաց՝ Նովրուզի օրը ավսեի շուրջ յոթ շերտերով յոթ տեսակի հացազգիներ տնկել, իսկ դրանց ծիլերի հզորությունից գուշակել, թե ինչպիսին է լինելու բերքն այդ տարի²⁹:

Ըստ մոզերի ավանդույթի, ով որ Նովրուզի առավոտյան առաջին բառն արտասանելուց առաջ կուտի երեք գդալ մեղր և կծխի երեք կտոր բուրավետ մում, նա կբուժվի ամեն ցավից: Ծիսական ուտեստի մեջ էր մտնում նաև շաքարը, որն ըստ ավանդույթի, իրար են նվիրել Նովրուզին: Այս ավանդույթը ևս կապվում է Ջամշիդի հետ: Նրա օրոք է Նովրուզի օրը առաջին անգամ Իրան բերվել շաքարեղեգը: Ջամշիդը, տեսնելով հյութալի եղեգը և փորձելով դրանից կաթացող հեղուկը, կարգադրեց շաքար արտադրել այդ նյութից: Հինգ օր անց շաքարը պատրաստ էր, և մարդիկ սկսեցին Նովրուզին և Միհրականին իրար շաքար նվիրել³⁰:

Իսլամական ավանդույթի համաձայն, այդ օրը Մուհամմեդ մարգարեին ընծա են բերում արծաթե թասով հալվա և ասում, թե դա պարսիկների տոնի առթիվ է: Ի պատասխան, մարգարեն ասում է, որ այդ օրը Ալլահը կենդանացրեց բյուրավորներին, այսինքն՝ նրանց, ովքեր հեռացան իրենց երկրից՝ փախչելով մահից: Ալլահը ասաց նրանց «մեռե՞ք», իսկ այդ օրը կենդանացրեց, հոգիները վերադարձնելով, իսկ երկնքին հրամայեց անձրև տեղալ նրանց վրա: Պատմելով այս, մարգարեն կերավ հալվան և կոտրեց թասը և կոտրները բաժանեց իր հետնորդների մեջ³¹: Այս առասպելը կոչված է ոչ միայն հաստատել, որ Նովրուզը միանգամայն ընդունելի է իսլամական մշակույթի

²⁹ Նույն տեղում, էջ 228:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 226, 227:

³¹ Նույն տեղում, էջ 225:

համատեքստում, այլև բացատրել, թե ինչու այդ օրը ընդունված է իրար վրա ջուր ցանել ի նշան վերակենդանացման օրվա անձրևի, ուտել հալվա, կոտրել ամանեղենը:

Աբու Ռեյհանն այլ Բիրունու ժառանգությունը անգերագնահատելի սկզբնաղբյուր է պարսկական տոների ուսումնասիրության համար: Նրան պատկանում են ոչ միայն բազմաթիվ, այդ թվում մեզ չհասած, աղբյուրներից քաղված տվյալների գանձարաններ, այլև խոր վերլուծականներ, որոնք գիտական համակարգվածություն են հաղորդում կիսաառասպելական տեղեկություններին և թույլ տալիս հնարավորինս օբյեկտիվորեն դիտարկել ժամանակի մեջ մեզնից հեռավոր նյութերը:

АБУ РЕЙЪАН АЛЬ-БИРУНИ О ПЕРСИДСКОМ КАЛЕНДАРЕ И НОВРУЗЕ

Светлана Арутюнян
(Резюме)

Статья вкратце представляет исследования Абу Рейъана аль-Бируни о персидском календаре и Новрузе. Его заинтересованность праздником была связана в первую очередь с проблемами календаря. Бируни беспокоили принципы и методы вычисления сроков праздников, а так же причины и проблемы исторических изменений сроков. Статья содержит описания некоторых относящихся к Новрузу обрядовых празднований, которые своим значением были связаны с природопоклонничеством. Относительно каждой обрядовой церемонии цитируются мифические рассказы.